

Akademik dr. Šefket Krcić
Univerzitet u Novom Pazaru / State University of Novi Pazar
Univerzitet u Tuzli / University of Tuzla

UDK 1 Tomović S. (092)

ODLAZAK POSLJEDNJEG MISLILOCA FILOZOFSKOG SISTEMA

In memoriam: prof. dr. Slobodan Tomović
(Planinica, Mateševo, 20. 5. 1929–25/26. 8. 2016, Podgorica)

LEAVING THE LAST THINKERS PHILOSOPHICAL SYSTEM

IN MEMORIAM: Prof. Dr. Slobodan Tomović
(Planinica, Mateševo 20 May 1929 - Podgorica 25-26 August 2016)

U noći između 25. i 26. augusta 2016. godine tiho je zauvijek zaspao i otišao u vječnost u 88. godini života filozof dr. Slobodan Tomović¹, nesumnjivo jedan od najvećih mislilaca i besjednika XX stoljeća, redovni profesor Univerziteta, urednik Enciklopedije *Jugoslavike* za Crnu Goru, autor preko 60 djela i 1000 rasprava i studija, objavljenih u časopisima i listovima u zemlji i inozemstvu. Da je živio u Njemačkoj ili Americi, informacija o njegovom liku i djelu bila bi na prvim stranicama kulturnih časopisa.

During the night of 25-26 August 2016, philosopher Dr. Slobodan Tomovic silently fell forever asleep and went into eternity in the 88. He was undoubtedly one of the greatest thinkers and story-tellers of the twentieth century, a university professor, editor of the Encyclopedia *Jugoslavika* for Montenegro, the author of over 60 works and 1000 discussion and studies, published in magazines and newspapers at home and abroad. Had he lived in Germany or the United States, information about his life and work, would be on the front page of the renowned magazines.

Sažetak

*Autor u ovom radu oprašta se od svog profesora i prijatelja, dr. S. Tomovića (1929–2016) na taj način što analizira njegove ključne dimenzije pogleda na svijet, posebno fokusirajući se na ključne, analitičke originalne metafizičke i filozofske hipoteze i njegovo životno djelo. Pored Uvodnog i Završnog slova, u ovom radu se razmatraju sljedeća pitanja od značaja za tumačenje Tomovićeve jedinstvene i originalne slike svijeta. To su: **Filozof i pisac sadržajne biografije, Autor impozantne bibliografije, Filozofski kosmos promišljen idejama iz studentskih dana. Zatim, centralno mjesto predstavlja interpretacija: **Tri originalne Tomovićeve filozofske hipoteze o odgonetanju smisla i nastanka čovjekove sudbine i življenja (1. „Sami smo u svemiru“, 2. „Bog je stvorio život“, 3.*****

---

¹ Ukopan je, po sopstvenoj želji, u porodičnom krugu, 26. augusta 2016. u rodnom Mateševu, kraj Kolašina.

„Filozofija vremena“); Životno djelo – „6500 vrijednosnih filozofskih sudova“, Drame kao kopča između filozofije, historije i literature, U fokusu filozofije svijeta, Tomović kao profesor i pedagog, Mjesto Tomovića u crnogorskoj filozofiji i misli južnoslavenskih naroda. Tomovićeva filozofijska i književna duhovnost krasila je kritičko umjetničko nadahnuće, razboritost i etička uspravnost u vremenu. Ovo je prva cjelovitija rasprava o Tomovićevom filozofskom sistemu mišljenja.

Ključne riječi: *filozofija, metafizika, duhovnost, filozofija prirode, etika, logika, ontologija, metodologija, kauzalnost, kreacionizam, vrijeme, prostor, život, svijet, besmrtnost duše, istina, evolucija, Bog, čovjek, mogućnost, historija ideja, estetika, tradicija, vrijednosni sudovi, filozofija otkrovljenja, vizionar svjetskog poretka, zajednica*

Summary

In this paper, the author bids farewell to his teacher and friend Dr. S. Tomović (1929-2016) in a way of giving the analysis of his key world views, particularly placing the focus on key analytical, original metaphysical philosophical hypotheses and his magnum opus. In addition to the introductory and final letters, this paper discusses the following issues important for interpreting Tomović's unique and original depiction of the world. These are: The Philosopher and Author of a Meaningful Biography, Author of an Impressive Bibliography, Philosophical Universe Reasoned from Student Time Ideas. Then, a central position in the study is the following interpretation: The three original Tomović's philosophical hypotheses about deciphering the meaning and the formation of man's fate and life (1. "We are alone in the universe" 2. "God created life", 3. "Philosophy of Time"); Lifetime Achievement – "6500 Value Judgements of Philosophy"; drama as the bridge between philosophy, history and literature, Philosophy in the focus of the world, Tomović as a teacher and educator; the position of Tomović in Montenegrin philosophy and Southern Slavic people's thought. Tomović's philosophical and literary spirituality, adorned critical artistic inspiration, common sense and ethical uprightness in time. This is the first more complete discussion of Tomović's philosophical system of thought.

Keywords: *philosophy, metaphysics, spirituality, natural philosophy, ethics, logic, ontology, methodology, causality, creationism, time, space, life, the world, the immortality of the soul, truth, evolution, God, man, the possibility, the idea of history, aesthetics, traditions, value judgments, philosophy revelation, visionary world order, community.*

Pristup

Crnogorski filozof Slobodan Tomović je u sebi sjedinio filozofiju, logiku, ontologiju, etiku, antropologiju, književnost i historiju. U svojim djelima pokazao je jedinstven filozofski sistem mišljenja, te ispoljio vlastito viđenje

Boga, kao transcendentnog bića, prirode, živog svijeta, društvenog života i čovjeka uopće. U svojim brojnim djelima iznio je uvjerenja i prezentirao ih u obliku logički utemeljenih relevantnih pitanja, koja su povezana sa brojnim filozofskim disciplinama, prije svega: ontologijom, teorijom saznanja, etikom, estetikom, umjetničkim fenomenima, religijskim i političkim pitanjima do kojih je dolazio višedecenijskim intelektualnim radom, a koja su validna za čovjekove životne putokaze i umski horizont.

S obzirom na razuđenost i kompleksnost opusa filozofskog sistema dr. S. Tomovića, ovaj rad ne može biti kompletan, jer je nastao nekoliko dana nakon filozofovog iznenadnog odlaska u vječiti smiraj, pa u tom smislu, imamo namjeru da samo **otvorimo neke teme** iz njegovog filozofskog vidokruga, a kompletan uvid u njegov život i djelo planiramo napisati i objaviti u najavljenoj studijskoj monografiji.

Filozof i pisac sadržajne biografije

Istina je suština Božijeg bića u Njegovu savršenstvu po sebi (...). Bog je otkrio čovjekovu umu u svojstvu, kvalitetu i sadržaju apsolutne Istine. Formalna pravila mišljenja su dar Božiji čovjeku (...). Bog je koncipirao čovjekov razum tako da može instrumentima mišljenja u angažovanom logičkom postupku upoznati Istinu njegovih stvorenja.

S. Tomović, *O istini*

Slobodan Tomović je rođen na Planinici, Mateševo, kod Kolašina, 20. maja 1929. Roditelji: Velimir (pisac) i Olga, rođena Stanišić (profesor). Osnovnu školu učio je u rodnom Mateševu, a gimnaziju je pohađao u više mjesta, najprije u Kolašinu, zatim u Beranama i, na kraju, u Nikšiću, upravo zbog proganjanja od ondašnjih komunističkih vlasti. Tomović je u ranoj mladosti ostao bez oca (književnik Velimir Tomović), koji je poginuo u toku Drugog svjetskog rata. Glavna rana intelektualna saznanja, kako smo zaključili na temelju brojnih razgovora, stekao je od strica Miraša, bližeg rođaka **Vasilija Tomovića**², kod koga je stanovao za vrijeme studija i stekao velika saznanja o svjetskim, duhovnim, znanstvenim političkim kretanjima, te od inteligentnih i obrazovanih tetki Đurđe, Milice, Ljubice i, posebno, Đuke, koja ga je do kraja života pratila na njegovom životnom putu i od koje je, izuzimajući filozofa profesora **Bogdana Šešića**, više naučio nego od svih drugih profesora koji su mu predavali. U Nikšićkoj gimnaziji filozofiju mu je

---

² Enciklopedist Vasilije Tomović, poznat po djelu *Rat bogova i titana*, Pobjeda, Titograd, 1985.

predavao prof. **Duro Krivokapić** (poznatiji u kulturnom životu Nikšiću i Cuca kao „Đuro Kalorija“, predavao pored filozofije fiziku, francuski, italijanski, bio jedan od najistaknutijih studenata filozofa akademika **Brane Petronijevića**). Prof. Đuro Krivokapić je zapaženo utjecao na mladog Tomovića da formira filozofski pogled na svijet, koji će mu biti najbolja potpora za studije na Beogradskom univerzitetu. Studirao je filozofiju i teologiju na Univerzitetu u Beogradu. Zbog čitanja Ničeovih djela bio je optužen³, osuđen i udaljen sa filozofske katedre, da bi nakon nekoliko godina bio rehabilitiran (zahvaljujući prof. dr. **Bogdanu Šešiću**) i vraćen je na matični studij filozofije, koji je završio sa najvišim ocjenama. Još kao student objavio je originalno filozofsko djelo *Kauzalno porijeklo suprotnih prava u prirodi* (Beograd, Prosveta, 1954). Nakon toga, službovao je kao profesor u Peći, Smederevskoj Palanci, Beranama, Plavu, Rožaju i, napokon, karijeru je završio na Univerzitetu Crne Gore, na filozofskoj katedri, radeći od 1977. do 2000. godine. Pored nastave na Univerzitetu, prof. Tomović je bio urednik (za sve znanstvene oblasti) Enciklopedije *Jugoslavike* (Krležina enciklopedija) za Crnu Goru. U periodu od 1982. do 1991. predavao je kao gostujući profesor u Dubrovniku, a od marta 1993. do 2000. godine obavljao je funkciju *ministra vjera*, kao nezavisan kandidat, u Vladi R Crne Gore.⁴

---

³ Knjiga „*Suđenje Slobodanu Tomovića*“, „Komovi“, Andrijevića, 2000. godine (priredio književnik Ratko Deletić).

⁴ Brojni poštovaoci i prijatelji dr. S. Tomovića bili su začuđeni informacijom da je svojevrmeno on pristao da bude član Vlade Crne Gore?! Prilikom brojnih susreta sa uvažanim profesorom i prijateljem Tomovićem, koji je krajnje bio otvoren i iskren prema meni, rekao mi je da objelodanim informaciju o tome tek kada ga Svevišnji Gospod pozove. Govorio sam mu da se nikad ne zna ko će prije otići na Ahiret! Dr. S. Tomović mi je kratko rekao: „Bio sam zatečen u avionu, prilikom jednog putovanja iz Beograda 1993, nakon izbora, kada mi je zvaničnik Vlade, koji je sjedio tik do mene, sasvim slučajno (da sam mogao u tom momentu skočio bih iz aviona i nasmijao se), predložio da imamo poseban susret! Na takav poziv sam odgovorio da nisam zainteresovan za politiku. Zatim, na moj stav on je odmah reagovao pitanjem: 'Šta profesore Vi možete dati Crnoj Gori?' Odgovorio sam da je mnogo toga što predajem studentima, da objavljujem knjige, filozofska djela, za edukaciju mladih ljudi. Nije mu to bilo dovoljno, rekao mi je da se sutra vidimo u Vladi i da izaberem ministarstvo kojim ću rukovoditi. Kada su poslali kola za mene, nisam imao kud, a bio sam suočen sa mnogim privatnim problemima. Znao sam da to ide u moj apsurd i kompromitiranje i da se kosi sa mojom filozofskom i političkom slikom svijeta. Kada sam u dogovoreno vrijeme došao na sastanak, pitao me je (iz obzira prema ličnosti i djelu S. Tomovića, ovo ime ne želim spominjati, jer po mom mišljenju on je želio kompromitira filozofa i da ga upotrijebi i zloupotrijebi, ali Tomović je jedna umna i moralna gromada, na sreću nije uspio, napomena: Š. K.), koje sam ministarstvo odabrao. Odgovorio sam: 'Nijedno!' A zatim je dodao: 'Profesore, Vama odgovara Ministarstvo prosvjete ili Ministarstvo za nauku i kulturu.' Rekao sam tada da razmislim i tražio odgađanje tog sastanka. Kada sam po dogovoru došao na naredni sastanka, odbio sam i jedno i drugo ministarstvo, kako bih izbjegao da budem u toj vladi. Tako se i desilo. Tek na trećem sastanku predložio sam novo ministarstvo u Vladi, a to je Ministarstvo vjera, smatrajući da

Prof. Tomović nikad nije pripadao komunističkoj partiji, odnosno SKJ. Poslije uvođenja višepartijskog parlamentarnog režima nije bio prisutan u političkom životu novih stranaka. Sudjelovao je na mnogim znanstvenim kongresima i skupovima u zemlji i inozemstvu. Bio je, uz filozofe – prof. dr. **Gaja Petrovića**, prof. dr. **Ferida Muhića**, prof. dr. **Miladina Životića** i prof. dr. **Rasima Muminovića** – jedan od uvodničara u plenumu Prvog kongresa jugoslavenskih filozofa (Herceg-Novi, 3–7. maja 1988. g.).

U političko-društvenom smislu filozof Tomović je bio pristalica parlamentarne demokracije i društva otvorenog svijeta, protivnik svakog oblika totalitarizma, -izma, zbog čega mu je bilo suđeno poslije Drugog svjetskog rata, u komunističkom poretku više puta, kada je osuđivan na duže vremenske kazne. Ovaj visoki filozofsko-kritički intelektualac, kažnjavan je od montiranih procesa, surovog režima, zbog svojih antikomunističkih shvatanja i zalaganja za višestranačku, odnosno parlamentarnu demokraciju. Bez obzira šta mu se u životu događalo, Tomović kao filozof vjerovao je u snagu demokratije sa ljudskim likom. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1973. godine (tema disertacije „*Njegoševa filozofija prirode*“, još dok je bio srednjoškolski profesor u Gimnaziji „P. Mališić“ u Beranama). Svojim doktorskim ekspeozem i besjedom nadvisio je komisiju.

Kasnije, kada je prešao raditi kao sekretar u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti, urednik u Enciklopediji Jugoslavije i profesor *Etike* i *Logike* na Univerzitetu Crne Gore, Tomović je odbio svaki pokušaj da bude ma čime povlašten, bilo u nagradama ili priznanjima, koje je lično prezirao, niti je želio da bude član bilo kakve Akademije (bez obzira na apanaže), kao i mogući prijem u bilo kakvu političku, odnosno znanstvenu asocijaciju. Jednostavno, preferirao je duhovni aristokratizam i ličnu nezavisnost, koju je precizno definirao na spomenutom kongresu filozofa u Herceg-Novom.

---

to oni neće prihvatiti, da ih elegantno izbjegnem. Znao sam da je vjerska situacija u Crnoj Gori fatalna, što se tiče pravoslavaca, i ide na dva antipodna kolosijeka: s jedne strane, imamo Srpsku pravoslavnu crkvu, a sa druge strane, već je bila registrirana u Policijskoj stanici u Cetinju Autokefalna crnogorska pravoslavna crkva, sa kojima je vrlo teško raditi. Tada je Islamsku zajednicu vodio jedan mudri i obrazovani vjernik, mr. Idriz ef. Demirović. Tako sam bio doveden u situaciju da prihvatim, ali ne svojom iskrenom voljom, jer mi je to bilo nametnuto. Ali, čovjek je i grešno biće, te smatram, da je to bila moja greška. Znam da ćeš za ovaj moj stav imati sabornosti i strpljenja da ga objaviš adekvatnim povodom“ – rekao mi je, između ostalog, filozof Tomović.

Autor impozantne bibliografije⁵

Samo oni dani koji su posvećeni promišljanju uzvišenih tema su naši dani, tada smo okrenuti samima sebi, ostali dani jedva da su naši.

S. Tomović

Filozof Tomović je autor preko 60 objavljenih djela iz filozofije, književnosti i povijesti, zatim preko 1000 posebnih studija, tekstova, predgovora, referata, intervjuja, koje je objavio u različitim listovima i časopisima, u zemlji i inozemstvu. Bio je znanstveni urednik drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije – *Jugoslavike*, Krležine Jugoslavike, za sve oblasti, te odgovorni urednik Enciklopedije „Njegoš“ i autor većine tekstova za to impozantno djelo, koje je prevedeno na engleski jezik. Bio je sudionik više znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu.

Tomović je bio mišljenja da se biografijom, stvarnim ili pripisanim političkim ili nekim drugim uvjerenjima i stavovima, razlikujemo i da time izazivamo negodovanje ili odobravanje okoline. Da bibliografijom, pak, nije bio slučaj takvog sagledavanja ličnosti. Bibliografija ima svoju argumentaciju. Prema njemu, postoji spoljašnja i unutrašnja biografija. To je u biti autentično sagledavanje života sa svim životnim situacijama. Odgovarajući na pitanje: „Koje dane možemo smatrati svojim?“, Tomović je bez dileme odgovorio: „Samo oni dani koji su posvećeni promišljanju uzvišenih tema. Tada smo okrenuti samima sebi, ostali dani jedva da su naši.“

O potrebi objelodanjivanja kompletne bibliografije i duhovne biografije dr. S. Tomovića, oglasila se i njegova agilna kćerka **prof. dr. Sonja Tomović**⁶, koja je u „Vijestima“ objavila prilog u kojem, bez obzira na srodničke veze, kaže: „Posljednjih nekoliko godina intenzivno sam učestvovala u sređivanju duhovne biografije Slobodana Tomovića. Svjedokom sam sa koliko je strpljenja, volje i posvećenosti, pored brojnih obaveza, svakodnevno ispisivao stranice, odgovarajući na najsloženija pitanja ljudske egzistencije. Zato je, mislim, dobro izložiti njegovu bibliografiju u cjelini.“

---

⁵ Šefket Krcić: *Bibliografija objavljenih radova dr. Slobodana Tomovića* (prvo izdanje), Zbornik naučnih radova, profesora Filozofskog fakulteta u Nikšiću, br. 9, Nikšić, 1986.; Sonja Tomović-Šundić: *Bibliografija Slobodana Tomovića*, „Vijesti“, Podgorica, 30. 7. 2016.

⁶ Sonja Tomović: *Slobodan Tomović, bibliografija: Filozofski kosmos u kom se iskazuje smisao čovjekove sudbine*, „Vijesti“, Podgorica, 30. 7. 2016.

Na Tomovićevim sljedbenicima, posebno porodici, ostaje veliki zadatak: da se objedini i objavi kompletna bibliografija dr. Slobodana Tomovića u jednom tomu, a ukupno njegovo djelo u najmanje 50 tomova. Bio je erudita i veliki znalac svjetskih monoteističkih religija: kršćanstva, islama i judaizma. Zacijelo, Tomović je najveće intelektualno ime koje je iznjedrila pravoslavna srpsko-crnogorska kultura u XX stoljeću.

Tri perioda Tomovićevog filozofskog stvaralaštva

Geneza stvaralaštva filozofa Slobodana Tomovića, koje smo sistematski pratili više od četiri decenije, prošla je, prema našem uvjerenju, kroz tri faze. **Prva faza** predstavlja otvaranja prema svijetu, obuhvata period od studentskih dana, od 1950. do 1975. godine; riječ je o vremenu stvaranja, kada je filozof po zadatku iz tajnih partijskih kabina (bez obzira što nije bio partijac), premješten od Beograda do Peći, zatim od Peći do Smederevske Palanke i Ivanograda (današnje Berane). Upravo za vrijeme službovanja u Gimnaziji „Panto Mališić“ u Beranama, gdje je bio profesor u plavskoj gimnaziji, Tomović je napisao značajne radove od filozofsko-literarnog značaja. To su knjige *Junak apsurda*, *Kafka – vizionar novog svjetskog poretka*, *Vječna zublja Njegoševa*, te započeo brojne monografije i studije o vojvodama Miljanu Vukovu, Gavru Vukoviću i Marku Miljanovu i druge spise koje će kasnije objaviti. **Drugi period** je razdoblje utemeljenja originalnih filozofskih hipoteza, prema kojem će biti prepoznatljiv Tomović kao mislilac, a zahvata najveće stvaralačko pregnuće filozofa od 1975. kada je prešao da službuje u Titograd, odnosno Podgoricu, i taj period traje do 2000. godine, kada je podnio ostavku na funkciju ministra vjera u Vladi Crne Gore. Ujedno, to je period najvećeg stvaralačkog čina, kada je bio u prilici da objavi brojne svoje radove filozofsko-etičkog karaktera, poput „Eseja o čojstvu“, „Kant – filozof evanđelijskog duga kroz svijet ideja“ i brojne komentare Njegoševih djela. I, najzad, **treći period** koji predstavlja razdoblje od 2000. godine do konca augusta 2016, kada je i završen njegov životni i stvaralački put. Upravo ovaj 16-godišnji period možemo nazvati periodom sinteze i stvaranjem životnih djela.

Filozofski kosmos promišljen idejama iz studentskih dana

Tomovićevo polazno filozofsko i metafizičko djelo potječe još od studentskih dana, naslovljeno kao *Kauzalnost stvari u prirodi* (Beograd, Prosveta, 1954), koje je bilo povod za žustre diskusije među kolegama, posebno studentima i profesorima. Ovaj spis, bez obzira na autorovu

mladost, nagovještavao je budući filozofski sistem. Mladi Tomović tada otvoreno i razgovjetno prikazuje ontološke, kozmološke i eshatološke svoje preokupacije, koje će kasnije šire razviti u svojim trima originalnim filozofskim hipotezama.

Mladi filozof Tomović još u studentskim danima, kako je znao govoriti prof. dr. Bogdan Šešić, veoma je seriozno prilazio filozofskoj stvarnosti, a posebno promišljanju gnoseologije, aksiologije i kosmologije, sa svim logičkim premisama. Tomovićev relativizam u ovim oblastima duha zakoračuje u carstvo istinitog doživljaja svijeta.

U konkretnoj studiji iz studentskih dana Tomović se trudio i pokazao bliže objašnjenje svog intelektualnog horizonta, odgovarajući na brojna pitanja koja su ga filozofski preokupirala, tj. o čemu je u samoći i sam razmišljao. Bez obzira što je to početna knjiga, ovaj autor se nije spustio ispod nivoa principa. Zbog toga ovo interesantno djelo posjeduje jednu uređenu cjelinu, koja stremlji da će buduće vrijeme stvoriti uvjete za nove krugove mišljenja.

Tomović ni u kasnijem periodu nije napuštao svoje filozofsko stanovište, ali ga nije ni dopunjavao. Smatrao je da taj spis ostane onakav kakav jeste, kako ga je promislio 1954. godine, kada ga je i objavio. Ali na pitanje: kako je moguće najoptimalnije definirati pojam stvari, Tomović je odgovorio: „Problematizirati problem stvari znači ući u posljednji sistem realnosti, gdje nije mjesto pozitivnom iskustvu“, to je rekao i dodao: „Upućujem vas na spis *Kauzalno porijeklo suprotnih prava u prirodi*.“

Originalne filozofske hipoteze – o odgonetanju smisla čovjekove sudbine

Tomovićevo određenje filozofije. Sam pojam filozofije ovaj mislilac široko uzima ne samo u antičkom smislu već i kroz kompleksno povijesno filozofsko iskustvo, od ranog Istoka do savremene zapadne filozofske situacije. U tom smislu, **filozofija** se može definirati kao pokušaj razumijevanja misterije egzistencije i stvarnosti. Također, pokušava razumjeti prirodu istine i znanja, ali i naći osnovne vrijednosti i važnosti u životu.

U svojim nadahnutim predavanjima Tomović je osmišljavao sam pojam filozofije. Prema njemu, termin *filozofija* nije samo kovanica koja je nastala od dvije grčke riječi: *philo* + *sophia*, što znači ljubav prema mudrosti, odnosno prijatelju. Tradicija filozofskog mišljenja duga je skoro tri milenija i predstavlja jednu od najširih oblasti akademskog izučavanja. Uopćeno gledano, za filozofiju bi se moglo reći da je to svaki oblik racionalnog

istraživanja koji nastoji da odgonetne i pronađe princip bivstovanja ili egzistencije postojanja. U filozofskoj tradiciji možemo pronaći veliki broj različitih pristupa i metoda, počev od Sokratovog metoda postavljanja pitanja u obliku dijaloga, pa sve do analitičke filozofije, koja tradicionalne filozofske probleme (kao što su istina ili postojanje onog apsolutnog) prevazilazi logičkom analizom jezika. U tradicionalnom smislu, filozofija se bavi fundamentalnim istraživanjem osnovnih fenomena ljudske egzistencije, kao što su saznanje, umjetnost, logika ili etika. U savremenijem obliku, predmet filozofskog istraživanja mogu biti najrazličitije teme koje polaze od bilo koje riječi, počev od filozofske logike, pa sve do filozofije erotike ili sporta. Filozofija u savremenom smislu također uključuje i istraživanja osnovnih principa različitih intelektualnih disciplina, a takvi pravci obično dobijaju ime prema nazivu discipline čijim se proučavanjem bave, kao što su filozofija matematike ili filozofija znanosti u tradicionalnom značenju.

Dakle, tradicionalno filozofsko držanje (od Sokrata i Platona pa sve do klasične njemačke filozofije, od Kanta do Hegela) podrazumijeva vječitu težnju ka otkrivanju apsolutnih onostranih principa egzistencije, pa stoga možemo reći da je filozofija tradicionalno povezana sa pitanjima i problemima duhovnog otkrovenja ili čak prosvjetljenja u različitim učenjima kršćanskih teologa ili teozofa. Međutim, ono što savremenu filozofiju razlikuje od antičke ili srednjovjekovne filozofije, prema Tomoviću, jeste njeno jasno razlikovanje od znanosti i religije. Ovaj preokret donijela je znanstvena revolucija XVII stoljeću tokom koje se istaknuti pojedinci zainteresovani za izučavanja prirode i njenih zakona sebe nazivali „prirodnim filozofima”. Razvoj univerziteta, profesionalizacije znanosti i osamostaljivanje pojedinih znanstvenih disciplina doveli su do toga da se filozofija u akademskom smislu ograniči na nešto uži krug problema i pitanja kojima se može baviti. Međutim, ova disciplina je došla na marginu od udara ideologije i politike.

Ontologija kao problematika sadržana je u Tomovićevom opusu implicitno i upućuje čitatelja ka prvim filozofskim pogledima Miletske škole, mada se pojam *bića* prvi put eksplicitno javlja kod Parmenida i to u čuvenoj definiciji „biće jeste, nebiće nije”. Za antičku filozofiju bilo je sasvim novo Parmenidovo potpuno zanemarivanje varljivih čulnih podataka i okretane isključivo pojmovima kao jedinom izvoru znanja. Posljedice ovakvog mišljenja su u potpunoj suprotnosti sa svime o čemu nas čula obavještavaju – kretanje ne postoji, a sve što mi nazivamo “svijetom” je samo privid. Najznačajniji pomak poslije Parmenida učinili su tomisti – Leukip i Demokrit. Da bi nekako ipak objasnili činjenicu kretanja, morali su pristati na to da nebiće („praznina”) ipak postoji, a da je biće podijeljeno u

beskonačno mnogo sitnih „atoma”. Platon je **biće** poistovjetio sa vječnim, nepromjenljivim idejama, dok je kod Aristotela ontologija šire tretirana u okviru opće metafizike, naglašavao je Tomović.

Dalje, u srednjovjekovnoj filozofiji ontologija ima obilježje spekulativne pretpostavke, kao i strogo kanonizovane i sistematizovane sheme, u okviru kojih razne varijante rezultuju sličnim odgovorima. Kao široko i sistematski obrađivana filozofska disciplina, ontologija je tretirana kod Kristijana Volfa (1696–1754) kao racionalna znanosti koja sačinjava teorijsku filozofiju ili metafiziku. Kod Imanuela Kanta (1724–1804) ontologija je također dio metafizike. On umjesto tradicionalne ontologije osniva transcendentalnu filozofiju, *kao predvorje prave metafizike*, koja želi postaviti elementarne uvjete cjelokupnog čovjekovog znanja *a priori*. Za G. V. F. Hegela (1770–1831) biće je prva i najapstraktnija kategorija na samom početku dijalektičkog procesa. Biće i mišljenje je u suštini jedno te isto, odnosno kategorija bića kod Hegela označava neodređenu neposrednost i upravo se zato negira svojom antitezom – nebićem, a biće i nebiće su samo momenti u razvoju apsolutne ideje (prave stvarnosti).

Zacijelo, u vezi sa **ontologijom u savremenoj filozofiji**, tj. u novijoj filozofiji, Tomović je ukazao na značajan pokušaj N. Hartmana u djelu *Novi putevi ontologije*, da analizira razne slojeve bića i ontologiju suprotstavi metafizičkim teorijama. Dalje, pokušaj Martina Hajdegera, a i njegovo djelo *Fundamentalna ontologija*, prema Tomoviću, upravljen je na ljudski opstanak. Za njega, ontologija je pojam koji se odnosi na stvarni svijet, a ne odnosi se na nestvorenog Boga – on je metaontologičan. U ovim promišljanjima svijeta Tomović ide dalje u odnosu na Hajdegera i Hartmana, a posebno u promišljanju smisla i određenja filozofije. U tom kontekstu, Tomović je pokazao svu svoju filozofsku nezavisnost kojom je kritički potpuno odbacio marksističku sofistiku, koja je u vrijeme komunističko-socijalističke vladavine bila izučavana poput evanđelja i bila je udar na slobodno mišljenje kao i na slobodni pogled na svijet.⁷

Tomović je autor originalnih filozofskih hipoteza o postojanju živog svijeta, nemogućnosti egzobiogeneze, vremenu i prostoru, najrazličitijim bogosloveskim i kosmopolitskim temama, besmrtnosti duše, budućnosti globalnog svjetskog poretka i slično, od važnosti za smisao postojećeg svijeta i čovjekovog središta u tome svijetu. Da krenemo redom.

---

⁷ Ovo gledište Tomović je iznio u svom izlaganju na Kongresu filozofa maja 1988, kao i u ekskluzivnom intervjuu datom časopisu **Justicija**, jul – august, Podgorica, 1991, u kojem je iznio 50 uzroka propasti svjetskog komunizma.

1. „**Jesmo li sami**“ (Partizanska knjiga, Beograd, 1989). Sami smo u svemiru. Hipoteza apsolutne unikatnosti živih bića u vasioni. Autor teorijski odbacuje mogućnost postojanja drugih naseljenih svjetova u vasioni, kao i vanzemaljskih civilizacija, u principu svih formi života. On je izgradio jedno svojevrsno cjelovito stanovište, služeći se logičkom metodologijom i metafizičkim svojstvima mišljenja, uz korišćenje najsavremenijih astrofizičkih rezultata i pozitivnih znanstvenih otkrića. U načelu, Tomović je isključio svaki oblik egzobiogeneze svodeći postupak života na zemaljske uvjete i fizičke zakonitosti, Zemlje kao planete. Dalje, on promišljeno spekulativno, filozofskim metodom zaključivanja, ukazuje na svemirsku unikalnost živog svijeta, zbog čega smatra da je Zemlja, planeta centar kosmosa odnosno vasiona, ne u geofizičkom već biogenetskom smislu. Njegova originalna hipoteza postanja živog svijeta evidentirana je u više njegovih kosmogenetskih rasprava, a temelji se na ideji da je sav bezmjerni svemir stvoren zbog pojave života na Zemlji i ljudske vrste u okviru živog svijeta. U fokusu biocentričkog poimanje života, ovo stanovište je omogućilo filozofu da formira jedno originalno razumijevanje slike *postanja*, koja se bitno razlikuje od postojećeg znanstvenog ali i religioznog iskustva.

2. „**Bog je stvorio život**“ (Unirex, Nikšić, 1993). Hipoteza teorijske identičnosti istovremenog i uzastopnog (kontinuiranog) postojanja organskih vrsta. Filozof Tomović je originalnim metodom povezo ideju kosmičke unikalnosti života u svemiru sa idejom neizbježnog kreacionizma. Prema njemu, Svevišnji Stvoritelj – Bog, stvorio je sav živi svijet i njegove su duhovne sile odgovorne kako za postanje tako i za razvoj organske tvari i njenu finalizaciju u obliku postojećih vrsta. U tom kontekstu, on je izgradio jedno, rekli bismo, čvrsto gledište za postanje, prema kojem Božija kreacija nije suprotna postupnosti i postanju, kao i uzastopnom razvitku svega što egzistira, već ga, naprotiv, afirmira do najvećih visina. Kreacija je u biti nezamisliva, ukoliko nije postupna. U tom smislu, ni genezis ne isključuje sukcesivno postojanje života, ali ga objašnjava uproštenim prilazom, lišenim filozofsko-ontološke prikladnosti. S obzirom da je riječ o sasvim originalnom osmišljenom poretku bioloških vrsta i podvrsta, odnosno njihovom sukcesivnom nastanku, filozof je usvojio sam kreacionistički pristup, sasvim suprotan nasumičnom evolucionizmu. Umjesto evolucije, Tomović je uveo samu kreaciju koja daje bolji odgovor na postanak i razvoj vrsta, odnosno njihovih funkcija, kao i na apsolutno jedinstvo cjeline, živog sistema, nasuprot njegovoj unutrašnjoj polifoniji.

Prema filozofu Tomoviću, najstarije kao i najmlađe vrste u prirodi i kosmosu imaju zajedničku biohemijsku matricu, svemirskim umom koncipiranu, ali precizno vođenu do konačnog cilja, što evolucija nije u stanju da učini. U

prvobitnom praobliku života, virtuelno je ugrađen i perspektivno autoriziran sav kasniji nastupajući živi svijet u njegovim bezbrojnim oblicima načina opstanka i funkcioniranja.

Dalje, filozof ovu hipotezu temelji na stavovima da je jedino kreacija u stanju da tumači funkciju razvoja živog svijeta, odnosno činjenicom da nigdje nije došlo do prekida ili čak skretanja sa fundamentalne linije razvitka u nekom drukčijem smjeru od strogo usmjerenog generalnog pravca prvobitnog korijena ili praoblika svih vrsta. Ova teza može biti samo posljedica fakticiteta da je sav živi svijet racionalno organiziran u vidu unaprijed planiranog poretka, koji ne može umaći kontroli Svevišnjeg Duha i determiniranog pravca razvitka. Prema tome, živi svijet je umno stvoren i ciljno artikuliran, sagrađen od biohemijskog materijala, koji ne mijenja svoju prirodu, ma koliko se ovaj granao u disperziranim pravcima. To govori da život stvoren od *nestvorenog i bespočetog duha*, odnosno Boga, i da je Božiji duh sagradio biofizičku realnost. Ovdje nije riječ o tradicionalnom kreacionizmu, koji se odjednom dogodio – te ne dozvoljava mutacije vrsta niti njihove oblike, već o jednom kreacionizmu naročito te vrste, koji prividno liči na evoluciju, ali u suštini to nije.

Filozof Tomović, u razvoju kontinuiteta, evolucionističke teorije podvrgava argumentiranoj kritici preko temelja dva krajnje sumnjiva postulata. **Prvi** od njih je da mutacija vrsta nastaje sasvim slučajno, kao neka nova osobina u razvoju konkretne vrste – pokaže se korisnija od prethodnih za opstanak dotične vrste i u tom svojstvu, zahvaljujući zakonima naslijeđa, razmnožavanja, adaptacije, odabiranja itd., postane dominantna i određujući fenomen nove vrste, odnosno ukinuće stare koje navodno mutira u nove biološke serije. **Drugi** argument evolucionista je statističke naravi. Računa se visokim stepenom vjerovatnoće da će iz neke brojnije populacije prije nastati nova vrsta ovisno od njene rasprostranjenosti i umnoženosti, dakle ponovo „slučaja“. Interesantno, u oba stava pravi se logička greška koju stvarnost biološkog razvitka ne podržava, naime, da se mutacije javljaju suprotno i bezuzročno. Filozof je mišljenja da se živi svijet ne može ponašati po zakonima lutrije. Stoga sretni pogodak „korisne“ osobine po opstanak vrste nije u stanju da odredi cjelishodni karakter mutacije, neke vrste niti njen preobražaj u novu vrstu, niti koordinaciju ostalih organa nekog organizma u odnosu na pojave te navodno nove i korisne osobine. Također, ni slijepa statistička masa neke brojne populacije ne može imati utjecaj na pojavu korisnih osobina cijele populacije.

Tomović, dalje, ulazi u strukturu evolucije i tvrdi da je ona vještački termin, koji nema oslonca u stvarnosti, osim u samom sebi, kao potpuno isprazan i

nečelishodni pojam, koji ne može biti tumačen racionalnim umom, niti pak potvrđen empirijskim rezultatima. Prema njemu, jedino kreacionizam može unaprijed uspostaviti intelektualnu jasnoću i osvijetliti razvojnost i svrhovnost živog svijeta, zato što je on suštinski povezan sa svrhom i ciljem stvaranja u njegovim mnogim biofizičkim oblicima koji u krajnjem rezultatu čine samo *jedno*.

Filozof je mišljenja da vrste ne nastaju iz drugih vrsta slijepom odnosno spontanom transformacijom, već unaprijed određenom zakonitošću koja ne pravi kompromise sa lutrijskim brojevima, već se ostvaruje posredovanjem umnog plana Stvoritelja u strogo osmišljenom okviru koji se teološki uobličava u veliko svjetsko jedinstvo. Nikakva nasumična evolucija ne bi mogla osigurati unutarnju stabilnost, niti korelaciju postojećih bioloških formi, niti pak održati biološko jedinstvo u cjelini života. Prema Tomoviću, evolucijom nije moguće objasniti na koji su to način najudaljenije vrste međusobno, sinhronizirano povezane, te jedna drugoj daju organsku podršku i poruku u borbi za opstanak, odnosno jedna drugoj koristi kao izvor hrane i neophodne energije. Uglavnom nešto slično se događa kod svakog života pojedinačnog organizma. Različite organske serije nisu povezane spoljašnjim kauzalitetom već imanentnom (unutrašnjom) duhovnom energijom, sinhronicitetom i saradnjom, koja izmiče empirijskom pogledu, ali zbog toga je ipak njena realnost izvjesna i očigledna. Sav organski svijet je jedna cjelina, bolje rečeno, jedan organizam, sa bezbroj organa i diferenciranih funkcija, a tako monolitan i svrhovit proces organskog života nije mogla stvoriti statistička vjerovatnoća i nasumično prilagođavanje organizma u prirodnim uvjetima.

Svako pojedinačno živo biće, od sjemene ćelije do adultnog oblika, razvija se organski sinhronizirano prema shemi svoje vrste ne mijenjajući njen primarni karakter. U pojmu embriogeneze sadrži se činjenica stvarnosti, da ne postoji odstupanje ni od jedne individue, osim u patološkim slučajevima, od idealnog prototipa dotične vrste. Stoga svoje teorijsko gledište ovaj mislilac vidi u cjelini živog svijeta koji je zasnovao na embriogenetskom principu, tj. iznicanju ili izrastanju novih vrsta iz prethodnih i to neopozivo i zakonito, u čemu „slučaj“ ne igra nikakvu ulogu. Prema Tomoviću, živi svijet se razvija u cjelini po istom principu, kao svaki pojedinačni organizam. Nove vrste nastaju uvjetno, izrastaju, izniču iz prethodnih srodnih vrsta, kao grane i stabla ili pupoljski iz grana i grančica. Drvo života neprekidno se širi i razgranjava u bezbroj posebnih smjerova, samo mu fundamentalni biogenetski karakter ostaje isti, monotipan i u biti jedan, što ne bi bio slučaj da ga je proizvela nasumična i slijepa evolucija. Dalje, na pitanje zbog čega je Tvorcu života bila neophodna postupnost kako bi ostvario projektiranu

egzistenciju živog svijeta, u više svojih knjiga Tomović je odgovorio da je sam čin kreacije u potpunosti savršen i da je kreacija ustvari postupna realizacija nepostupnog Božijeg projekta. Vidljivo je filozof gledao u daljinu i razvio ideju vizijama, da se ovaj projekat živog i njegova fenomenologijska realizacija međusobno razlikuju. Na kraju ove hipoteze filozof ostvarenja Božijeg plana vidi kao jednu dinamičnu fenomenologijsku izražajnu aktivnost **uma** – *projektanta*, a ne sam um. No, postupni nastanak vrsta nije povezan sa vremenom, koje je upravo subjektivna kategorija ljudske svijesti ili mjerni sistem za trajanje procesa – zaključio je Tomović ovu hipotezu, „Bog je stvorio život“.

3. „**Filozofija vremena**“ (Obod, Cetinje, 1997). Hipoteza – vrijeme kao pojmovna mjera (odrednica) bezvremenog protoka kosmičke energije. Ova hipoteza ima veću i elegantnu filozofsku širinu, u kojoj je Tomović osmislio ideju po kojoj je proces razvitka, bilo kojeg segmenta stvarnosti, izvan vremena, osim u našoj svijesti. Dakako, vrijeme se ovdje javlja ne samo kao ključna filozofska kategorija već je ustvari apstraktni transcendentalni sistem trajanja, nekog procesa, a ne izraz ili proizvod samog procesa. Stoga kad filozof Tomović govori o fenomenologijskoj realizaciji živog putem uzastopnog izrastanja, tj. iznicanja novih vrsta i njihovih varijanata, mislim da je vrijeme samo faktor koji određuje sukcesiju, uzastopnost kao njihov mjerni sistem, ali u principu za njih nije nadležno. Sukcesija se ograničava na vanvremeni, odnosno fenomenologijski slijed, koji predstavlja samu bit kreacije. Konačno, Božiji plan stvaranja živog, čak i neživog svijeta, dogodio se istovremeno sa njegovom neistovremenom fenomenologijskom realizacijom u vječnosti, a ne u vremenu. Tako je uzastopnost u postojanju vrsta koincidentna postojanju prvobitnog koncepta, kao i krajnjeg cilja kreacije. ***Jedina istovremenost i jedina neistovremenost u principu su istovremeni.*** Time je Tomović jasno precizirao određeni vječni, a ne vremenski, karakter stvaranja živog i neživog svijeta. U ovom djelu Tomović dalje razvija svoj metafizički sistem mišljenja, preko učenja i ključne kategorije vremena, kao i pojava koje je on na jedinstven način kontemplirao u njihovom razvitku i kretanju, uzajamnom utjecaju, kao i proučavao izolovano, pojedinačno i statično, tj. u stanju mirovanja, nepromjenjivosti i nepomičnosti. Naravno, ova Tomovićeva pozicija je suprotna dijalektičkom učenju, koje je bilo dominantno u ateističkoj orijentaciji. Međutim, Tomović je originalni idealista metafizičar, koji raspravlja o prvim i temeljnim pitanjima čovjeka, o smislu egzistencije čovjeka, kao i prapočetku postojanja, težeći k razumskim gnoseološkim pojmovima o svim pitanjima, što je van čovjekovih čulnih opažanja, kao što je van granica ljudskog iskustva, a to su pitanja promišljanja Boga, duše i tsl., proučavajući natprirodne pojave i uopće duhovnost, što transcendirira ovozemaljski svijet.

Pored ovoga u *Filozofiji vremena*, ovoj hipotezi Tomović je u svojoj kulturnoj knjizi *O besmrtnosti duše*⁸, šest godina kasnije, dao na ovo postavljeno pitanje decidan odgovor, u tom smislu što je poimanje sadržano u prethodnim djelima o jedinstvenom kreativnom ishodištu svega što postoji. Prema njemu, ciljnost kreacije svemoćnog Božijeg uma povezan je sa finalizacijom umne ciljnosti, u formi stvaranja samo jedne organske, ali svjesne vrste u cijeloj vasioni, a to je ljudska rasa. Filozof je mišljenja *da je čovjek krajnji smisao stvaranja svega što je stvoreno u cijelom beskonačnom svemirskom poretku, odnosno njegov duh ili popularnije rečeno – čovjekova duša.*

Tomović na jedinstven način u novijoj filozofskoj literaturi promišlja um koji je, prema njemu, kreativno proistekao iz bespočetnog pralika i prazvorišta Božijeg uma. Božiji kreativni um stvorio je sebi podobne umove u vidu čovjekove ličnosti, odnosno rasudne moći. Iz svega toga proizlazi da je ljudska duša vječna i besmrtna, kao što je besmrtnan njegov Tvorac i zakonodavac. Stvaranjem svjesne ljudske vrste Tvorac je ostvario svoje najvažnije djelo u svojstvu čovjekovog uma, sposobnog da shvati svoga Stvoritelja i Njegove moralne zakone – zaključio je Tomović ovu treću hipotezu.

Životno djelo – 6500 vrijednosnih filozofskih sudova

Na pitanje: „Može li se prihvatiti Aristotelov stav da je od svih duševnih osobina samo intelekt besmrtn?“, Tomović je odgovorio: „Intelekt je prisno povezan sa voljom i emocijom, pa je sve troje vječno ili nijedno.“

S. Tomović, *6500 vrijednosnih sudova*, 2016.

Tomović je u završnoj fazi svog životnog i stvaralačkog puta osjetio potrebu da samo dva mjeseca prije odlaska u vječiti smiraj objavi svoje životno djelo i na taj način učini ga dostupnim filozofskim poslenicima i pasioniranim čitateljima filozofije.

Svoje životno djelo *6500 vrijednosnih filozofskih sudova Slobodan Tomović* je objavio prije nekoliko mjeseci u izdavačkoj kući „Oktoih“ i „Štampar Makarije“, Podgorica – Beograd, 2016. godine. To je jedinstveno djelo ne samo novijoj nego i starijoj literaturi, gdje je autor na temelju dugogodišnjeg intelektualnog filozofskog i spisateljskog iskustva prezentirao

---

⁸ Slobodan Tomović, *O besmrtnosti duše*, Oktoih, Podgorica, 2003.

svoja interesovanja, preko 6500 postavljenih pitanja i davanja toliko vrijednosnih filozofskih sudova. Ta pitanja prvenstveno se odnose na oblasti: ontologije, gnoseologije, etike, političke teorije i njima srodnih disciplina. Autor je odgovore promislio na temelju ličnih uvjerenja, koja se na izvjestan način nalaze riješena mnogo šire i temeljnije u ranije objavljenim knjigama (preko 50 djela i više stotina studija i rasprava). Ovdje su koncizno izložena sa ciljem da istakne njihovu povijesnu validnost i jasnoću. Na taj način filozofija najbolje pokazuje svoju paradigmu postavljanja pitanja, naravno, kao i davanja odgovora. Filozof Tomović u odgovorima na veliki izazov globalnih poimanja pronašao je pojmovni oslonac u svom konzistentnom i neproturječnom jedinstvenom pogledu na svijet. On je predviđao da rasponom pitanja i odgovora i samim načinom njihove prezentacije ostvaruje konzistentan pogled na svijet. U tom smislu on pokazuje svoj sistem, da je filozofija i danas moguća kao sistem mišljenja. S druge strane, on samim odgovorima protežira otvorenost i ne protivi se mogućim prigovorima neistomišljenika, da se sva ova pitanja i na drukčiji način mogu postavljati i razumjeti, ali kako sâm to posebno podvlači, nema tu vrstu sklonosti da iznevjeri samoga sebe. Tomovićeve vrijednosni sudovi usklađeni su sa prethodnim knjigama koje je objavio i u cjelini izražavaju autorov monoliti filozofski kosmos u kome se iskazuje smisao čovjekove sudbine.

Maksime koje je u ovom djelu objelodanio temelje se na brojnim čovjekovim iskustvima u oblasti kulturne i političke historije, filozofije, umjetnosti, religije, prirodnih i spekulativnih znanosti. Zacijelo, izložene maksime pitanja i sudovi ne pripadaju aforističkom načinu promišljanja, gdje se polaže akcenat na lijepu literarnu formu i autorsku pronicljivost. Dalje, ove misli ne predstavljaju ni zbir „mudrih“ izreka, niti je to tendencija, kako kaže autor, ovog djela. Zacijelo, ne treba očekivati ni šire obrazloženje fragmentarnih misaonih cjelina, poput onih koji su se u nas bavili filozof B. Knežević, filozofkinja Ksenija Atanasijević ili pisac I. Andrić. Tomovićevev metod kazivanja je specifičan i autonoman. Kao takav, ovo djelo bi moglo biti predmet jedne magistarske ili doktorske disertacije, jer je u pitanju jedan sažet, jednostavan i jasno koncentriran pristup, raznim fenomenima, događajima, apstraktnim i relativnim pojmovima, koji su značajni za budućnost civilizacije.

Bez sumnje, ovog djelo predstavlja konciznu sliku autorovih razmišljanja i poglede na odgovarajuće teme u skladu sa stavovima koje je izložio u brojnim svojim djelima, raspravama i studijama u svom sedmodecenijskom stvaralačkom radu. Ovo djelo čitateljima može poslužiti i koristiti za stjecanje ili osvježavanja stjecajnih znanja i to u mnogim vrijednostima i iskustvima ljudi. Istovremeno, može da posluži kao indicija kritičkog

promišljanju svijeta i za formiranje drukčijih stavova. U tom smislu, kada je autor završio ovo djelo iz svoje Planinece, prilikom našeg razgovora, kojem je prisustvovala i njegova životna saputnica Vuka, rekao mi je da me čeka primjerak djela kojim je, kaže, ispunio svoj životni, kulturološki i filozofski zadatak.

Drame kao kopča između filozofije, historije i literature

Tomović kao izvrstan autor drama. Napisao je i objavio preko pedeset dramskih spisa, od kojih su *Sotona protiv Boga*, *Posljednja Njegovševa ura*, *Sizif*, *Novi Adam*, *Velika revolucija*, *Pilatov povratak*, *Sveti Jovan Krstitelj*, *Sudije*, *Prethodnica Uljanova*, *Mit o velikom bratu*, *Josifova braća*, *Praznina*, *Trauma*, *Sokrat i majstor*, *Neron – car i pjesnik*, *Kralj Nikola*, *Protokol*, *Drama i epigrami*. Tomović je drame objavljivao pojedinačno, kao posebne publikacije, ali i integralno, kod Kulturno-prosvjetne zajednice, Podgorica, 1988. godine. Javno izvođeni u pozorišnom životu bivše Jugoslavije, neke Tomovićeve drame imaju za predmet realnu podlogu u historiji i životu. Najveći broj je rađen po motivima književnih i filozofskih djela, Platona, Dostojevskog, Kafke, Bulgakova, Kamija, Biblije, Orvela, Njegoša i drugih.

Tomović je bio mišljenja da su drame veoma važne za duhovno osvješćavanje ljudi. U tom smislu, smatram da je u ovom slučaju kod Tomovića prisutan jedan veoma lucidan sartrovski i ekovski manir, da se preko kraćih književnih djela uđe u kulturnu i filozofsku javnost. Poznato je da su Sartr i Umberto Eko, „Mučninom“ i „Imenom ruže“, na najbolji način afirmirali svoje filozofsko djelo. Zacijelo, Tomovićeve drame nisu bile prvenstveno namijenjene pozorišnoj gradskoj publici, već su prvenstveno namijenjeni jednom užem krugu, rekli bismo intelektualnom sloju, na koji riječ pisca filozofa ima jače dejstvo od glumačke vizualne interpretacije, pa čak i shvatljivosti univerzalnih simbola i alegorija, koje je autor upotrebljavao.

Gledano u cjelini, Tomovićeve drame čine korpus mnogih psiholoških, filozofskih i političkih značenja, u većini sastoje se od alegorija, iza kojih stoje najkrupniji problemi suvremenog društva, bez obzira iz kojeg perioda dolaze pisci i njihova djela. Tomovićevo čitanje i praćenje toka svijesti ideje junaka, raznih vremena, u biti predstavlja prikazivanje određenih hipoteza koje svjedoče o svojevrsnoj kulturi mišljenja i nivou filozofsko-književnog obrazovanja vremena u kojem živimo. Na taj način Tomović je u dramama pokazao svoje političke preokupacije, koje iz higijenskih razloga, nije

plasirao kroz programe i djelovanje političkih partija. Na taj način, drame su sačuvale intelektualnu i političku nezavisnost. Zato Tomovićeve drame mogu biti izvanredna kopča, mogu biti između filozofskih, historijskih i književnih djela.

U fokusu filozofije svijeta

Čovjek je poput biljke ukorijenjen u primarno tlo pa se svako nasilno ili dobrovoljno presađivanje mora odbolovati.

*S. Tomović iz djela
6500 filozofskih misli i sudova, 2016.*

Autor ovih redova, pišući za „**Novo vrijeme**“, Sarajevo, 2015, svrstao je dr. **Slobodana Tomovića** među deset najelitnijih filozofa svijeta. U tu grupu spadaju **Jürgen Habermas** (Njemačka), **El-Attas** (Malezija), **Noam Chomsky** (Amerika), **Umberto Eco** (Italija), **Agnes Heller** (Mađarska), **Ferid Muhić** (Makedonija), **Bernard-Henri Levy** (Francuska), **Muhamed Filipović** (Bosna i Hercegovina), **Slavoj Žižek** (Slovenija). S. Tomović ne zaostaje za spomenutim misliocima, bez obzira što zemlja iz koje potječe ovaj filozof nije ništa učinila za afirmaciju ne samo njegove ličnosti već i filozofije.

Kad je u pitanju poznavanje filozofije svijeta, možemo pouzdano tvrditi da je Tomović bio jedan od najboljih poznavalaca Kantove filozofije, posebno viđenja njegove etike kategoričkog imperativa, koje je objelodanio u dva djela, *Kant* (Nikšić, 1988) i drugo *Immanuel Kant – filozof evanđeljskog duha* (Pobjeda, Podgorica, 1997).

Prema Tomoviću, filozofija je u principu sloboda – onaj ko se ikada suštinski bavio njome bio je slobodan čovjek. U tom kontekstu, Tomović je naglašavao kome se to učini skicom za jednu utopiju, da taj nikada nije doživio autentično osjećanje slobode i svoje nezavisnosti. On je isticao da filozofsko promišljanje stvarnosti otkriva ličnost u mogućnostima neprekidnog transcendiranja iskustva na temelju izbora.

Često sam razgovarao sa filozofom i profesorom Tomovićem. Bio je to istovremeno mislilački izazov. Tokom dijaloga čitave filozofske sisteme je pretakao u polivalentne i groteskne, pa čak i komparativne političke situacije, uz najveću ironiju, pa sve do smijeha. Uvijek smo u razgovoru imali velike sisteme mišljenja.

Tomović kao profesor i pedagog

Prema mišljenju dr. **Sefera Međedovića**, redovnog profesora Univerziteta u Novom Pazaru i jednog od najistaknutijih učenika čuvene Beranske gimnazije – Tomović je bio savršeni profesor. Znao je pola sahatu govoriti o novoj nastavnoj temi, a zatim bi odgovarao na pitanja učenika, ako pitanja ne bi bilo, profesor je znao skoncentrirano meditirati. Sjećam se da se niko od učenika ne bi pomjerio. Svi bi brižljivo sređivali bilježnice i pripremali se za naredni čas. Tomović je kao profesor bio veoma poštovan. On i njegov šesir su bili simbol beranske sredine, bez obzira što su u isto to vrijeme učinjene razne nepravde prema njemu kao izuzetnom pedagogu, profesoru i čovjeku. Nasreću, sredinom 70-ih godina prošlog stoljeća on je, po pozivu službenog Titograda, prešao u glavni grad Crne Gore i doživio svoju punu afirmaciju – rekao je između ostalog prof. S. Međedović.

Jedan od najbližih prijatelja i saradnika prof. Tomovića bio je i akademik dr. **Miomir Dašić**, poznati historičar, koji nam je otkrio mnoge tajne iz Tomovićeve biografije. *Presudno sam utjecao da Tomović, kao svojevremeno najbolji student Beogradskog univerziteta, pređe iz Smederevske Palanke (gdje je radio kao psiholog) u Beransku gimnaziju, gdje je ostao legenda prosvjete u ovom dijelu Crne Gore. Naravno, najveći rezultat u pedagoškom radu Tomović je postigao na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, kao i na postdiplomskom studiju u Dubrovniku. To što me Tomović nije poslušao da postane član CANU, to ću nekom drugom prilikom obrazložiti – zaključio je akademik Dašić.*

Tomović, kao profesor filozofije i filozofskih disciplina etike i logike, svoj je ugled gradio živom riječju. Nikad nije čitao predavanja. Nikad nije nosio nikakve bilješke, a najmanje nova tehnička pomagala, laptop i tablet, koje je smatrao potrebom vremena, ali je iste lično prezirao. Bio je svjestan činjenice da je filozofija kao važna oblast ljudskog duha ugrožena u Crnoj Gori i regionu. U tom smislu, on je nastojao da svojim besjedama, koje su neponovljive na evropskim prostorima, živom i jezgrovitom riječju, vrati dostojanstvo i ugled filozofije kao profesije na balkanskim prostorima. Njegova izlaganja u Beogradu, Sarajevu, posebno u Zagrebu, Parizu, Moskvi i Melburnu su bolje bila prihvaćena nego u Podgorici i Nikšiću, pred narodom za čije potrebe je najviše stvarao.

Dok je bio ministar vjera u tzv. Vladi R Crne Gore (u periodu od 1993. do 2000. godine), član tadašnje Vlade prof. **R. Vesković** (Ministarstvo za kulturu) rekao nam je da su tadašnji članovi tog Vladinog klana slušali Tomovića kao na školskom času, tako su birani iz plemena interesnih grupa,

koje nisu imali duhovnu potrebu da kupuju i prelistavaju novine, jer su slušali besjede Tomovića, koje su bile na svakom sastanku originalne, naravno, dok su im bile potrebne“ – rekao je između ostalog Vesković.

Mjesto Tomovića u crnogorskoj filozofiji i misli južnoslavenskih naroda

Teško je govoriti o ovoj temi. Naravno, to se ne odnosi samo na Tomovićevu filozofsku misao. Ovu konstataciju ističem jer u Crnoj Gori, jednoj privatnoj zemlji u kojoj je živio filozof Tomović, ne postoji sloboda mišljenja i življenja. Tomovićev diskurs je posebna paradigma, kako je uspio da sebe sačuva od apsurdna, koji je bio na svakom koraku. Status filozofije u ovoj zemlji je totalno marginaliziran, bez obzira što smo u Herceg-Novom, maja 1988, održali Jugoslavenski kongres filozofa, s najboljim željama, da se razvije filozofska i sociološka misao na ovim prostorima. Međutim, država ne pokazuje nikakav interes za filozofiju. To se ne odnosi samo na djelo filozofa Tomovića, zatim, potpisnika ovih redova, već i na brojne druge filozofske poslenike, koji su potpuno zaboravljeni, a čije djelo po pravilu bi trebalo da bude na vrhu evropskog filozofskog diskursa; to se odnosi posebno na zanemarivanje filozofskog djela jednog Džona Plamenca, koji je bio najelitniji filozof iz Oksfordskog filozofskog kruga, te **Vujadina Jokića** i akademik **Dragutina Lekovića** (koji je mogao biti poznat na Sorboni i na Istoku), doajena filozofskog moderniteta.

Prilikom zajedničkog rada sa profesorom Tomovićem na Filozofskom fakultetu u Nikšiću od 1983. do 1992. g. radio sam na projektu *Crnogorska filozofija XX stoljeća*.⁹ Bez obzira što sam imao podršku od glasovitih crnogorskih filozofa, Jokića, Tomovića, Gojkovića, Petrovića, Vujačića, izuzimajući pojedinačne oglede, i inspiraciju koju je davao prof. Tomović, nisam uspio da ga do kraja dovršim. Nažalost, od tadašnjih vlasti nisam imao razumijevanja za takav istraživački projekat.

Zatim, u jugoslavenskim okvirima filozofskog mišljenja Tomović pripada plejadi velikih filozofa, kao što su: **Bogdan Šešić** (1909–1999), **Danko Grlić** (1923–1984), **Milan Kangrga** (1924–2013), **Gaja Petrovića** (1927–1994), **Danilo Pejović** (1927–2010), **Georga Stardelova** (1930), **Rade Konstantinović** (1928–2012), **Nikola Milošević** (1929–2007), **Miladin**

---

⁹ Među crnogorskim filozofima, pored spomenutih, spadaju **Lazo Popović** (1870–1931), **Džon Plamenac** (1911–1975), **Milovan Đilas** (1911–1996), **Vuko Pavićević** (1914–1978), **Vujadin Jokić** (1928–1986), **Miloje Petović** (1930–1993), **Vidak Vujačić** (1929–1997), **Sreten Zeković** (1943), **Stevo Nikić** (1949), **Nikola Racković** (1938–2015), **Milenko A. Perović** (1951), zauzimaju prvorazredno mjesto.

Životić (1930–1997), koje zacijelo svojom originalnošću i opusom nadvisuje. Međutim, ovi filozofi su u svojim sredinama doživjeli i objavljivanje izabranih djela. A da li će Tomovićevo djelo biti predstavljano javnosti, ovisi od volje crnogorskih vlasti?, koje su značajno marginalizirani položaj filozofskih misli u ovoj zemlji.

Ono što se kao problem javlja jesu Tomovićevi nastavljači. Kad su u pitanju kadrovi koje je stvarao profesor Tomović, izuzimajući u jednom pravcu (etika) autora ovih redova i opus njegove kćerke dr. **Sonje Tomović–Šundić** (*estetika i antropologija*), sina mr. **Miraša Tomovića** (*filozofija prava i historije*), Tomovića¹⁰ iz druge struke, kao i da nema nekih ozbiljnih utjecajnih učenika i sljedbenika. Taj problem vidimo u tome što je to isključivo krivica jednodimenzionalnog sistema visokog školstva u Crnoj Gori, kao i permanentnog otpora prema Tomovićevoj individualnosti i njegovom elitističkom visokoaristokratskom načinu življenja, pa u zemlji gdje je egzistirao, iznad svog porodičnog kruga, nije ni imao istinskog sugovornika. Zato je sve svoje slobodno vrijeme koristio za perfekcionistačko obličjenje svog životnog djela. To je bio i jedan, vjerujemo, ključni razlog, što je u duhu Kjerkegora, Kafke, Sartra, promislio svoj posljednji odlazak u vječiti smiraj, uz vjerski parastos, kraj crkve u Mateševu, pod padinama rodne Planinice, bez prisustva predstavnika iz šejtanske varoši, sa kojima nikad nije imao ništa zajedničko, bez obzira što je sa njima proveo sedam teških godina od 1993. do 2000. godine.

Bez dileme, Tomović je najznačajnije filozofsko ime koje je rođeno nakon Petronijevića i Šešića na prostorima Srbije i Crne Gore.

---

¹⁰ Sin **Aleksandar**, Saša, slijedio je svog oca na planu teozofije i besmrtnosti duše (nažalost, rano je preminuo od velike predanosti u osvajanju duhovnosti). Treći sin **Andrejko** je bio privržen da nastavi očevu misiju tumačenja istraživanja tradicije i kulture (nažalost, pod nerazjašnjenim okolnostima nastradao je na planini Komovi, kada je sa grupom diplomata i planinara obilazio spomenutu destinaciju). Najzad, njegova životna suputnica **Vukosava Vuka Tomović**, rođena Stanišić, je heroína, koja je inspirativno i racionalno utjecala da **Slobodan Tomović** promisli jedinstven filozofski sistem u novijoj evropskoj filozofskoj literaturi. U mojim očima njeno ime je daleko veće nego što je bila **Sartreova** suputnica **Simone de Beauvoir**.

Završno slovo

Neki akcenti iz Tomovićevog sistema mišljenja

Filozofska nezavisnost nije isto što i nezavisnost u političkom jeziku. Ona se odlikuje izgrađenim unutrašnjim sistemom vrijednosti koga ne može skrenuti nikakav utilitarni cilj.

S. Tomović:
Moja filozofija, 2006.

Ovdje ćemo analizirati nekoliko ključnih filozofskih pojmova koji su veoma značajni za promišljanje Tomovićeve filozofske slike svijeta, kao i njegovog utjecaja na mlade filozofe, prilikom stvaranja sveobuhvatnog pogleda na svijet. To ćemo provesti kroz paradigmu poimanja disciplina, kroz misaonu vertikalnu od kosmologije do logike i etike, koje u Tomovićevom mišljenju povezuje epistemologija.

Dakle, **epistemologija** kao disciplina, nije posebno polje Tomovićevog proučavanja, već se ona javlja kao oblast filozofije, logike i metodologije, koja istražuje mogućnosti, korijene nastanka i krajnje domete ljudskog saznanja u promišljanju svijeta. Ovaj mislilac je imao na umu ranije sisteme mišljenja koji se ogledaju kroz recepciju svega postojećeg. U tom smislu, iako pokušaji razvoja odgovarajuće teorije saznanja potječu još iz antike i Platonove filozofije, epistemologija je zvanično počela da dominira nad zapadnom filozofskom misli tek od **Descartesa** i **Locka**, kao posljedica rasprava između racionalista i empirista o važnosti koncepta „a priori” i „a posteriori” prilikom stjecanja saznanja o nečemu, ili predložili kontekstualizaciju saznanja kao dio intersubjektivnog procesa. Njegov doprinos se ogleda kroz epistemološke pravce (saznanja) za razliku od zavisnosti o izvorima saznanja. Tu spadaju radovi iz oblasti racionalizma, iracionalizma, empirizma, senzualizma, kriticizma, intuicionizma, agnosticizma i skepticizma, koji se svi mogu pronaći u sadržajima Tomovićevih originalnih hipoteza, gdje posebno dominiraju racionalizam i metafizika. U tom kontekstu, **racionalizam** je pozicija u teoriji saznanja prema kojoj u procesu saznanja presudnu ulogu i značaj ima razum. Glavno mjerilo vrijednosti saznanja je ljudski razum; u psihologiji, vjerovanje da je čovjek svjesno, racionalno biće koje zna šta i zašto to radi; tajne **metafizike**, koja svoj naziv duguje helenskom filozofu **Adroniku** s Rodosa, koji je prema vlastitom nahodjenju razvrstao Aristotelove spise po sadržaju, podijelivši ih u određene cjeline i složivši ih prema tematici kojom su se bavili. Među svim spisima našli su se i oni bez naslova, a koji su se bavili najapstraktnijim razmatranjima. On ih je sve povezao zajedno i označio ih nazivom *meta ta fizika* da bi ukazao na red kojim spisi trebaju biti čitani.

Doslovno, metafizika znači „ono što dolazi poslije fizike”. Naravno, Tomović je svoje hipoteze iskazivao na sasvim originalan način, ali čitava povijest metafizike ovdje se javlja kao preduvjet novog mišljenja i kao mogućnost da se ide dalje od onog što je već dokazano filozofskim diskusijama. U tom pravcu, Tomović se ne želi ponavljati. Zato je potrebno da njegovo djelo bude prevedeno na svjetske jezike, kako bi se u diskusiju uključili filozofski mislioci iz mnogo razvijenih zemalja.

Jasno, predmet i pojam Tomovićeve metafizike je ponovo naša preokupacije, jer se jednim postavljenim pitanjem ne može riješiti odnosno odgovoriti. Potrebno je imati više prilaza da bi se našao odgovor na postavljena filozofska pitanja. **Prvo** određenje metafizike dato je kod Aristotela, iako joj on nikada ne daje to ime, već je naziva *prote philosophia*, odnosno prva filozofija, ili nauka o biću, tj. o bivstvujućem kao bivstvujućem, mada je ponekad naziva i teologijom. Ova nauka bavi se onim što je najviše, samom suštinom stvari; nju ne interesuju pojedinačnosti, svojstva i osobnosti svekolikog čulnog svijeta. Ova nauka istražuje prve i najviše principe prirode i saznanja.

Zašto i prirode i saznanja? Prema mišljenju ranih grčkih filozofa, mišljenje se ne može podvajati, jer do najviših principa stvarnosti možemo doći samo misaonim putem. Priroda je umna tvorevina. U prirodi postoje zakoni prema kojima sve djeluje. To su *pravda* i *poredak*, prema kojima sve djeluje i o koje ništa ne može da se ogлуši. Prema Tomoviću, kosmos je skladna tvorevina čiji poredak možemo shvatiti samo umno. Ovaj identitet bića i mišljenja je u korijenu optimizma zapadne kulture koji se prema svijetu i životu uvijek odnosio afirmativno, aktivno i djelatno.

Ova znanost, koja istražuje prve i najviše principe prirode i saznanja, ne ostaje na istini onoga što je čulno dostupno, već traži put kojim se ide preko toga i prodaja se ka onome što mu je u osnovi i što mu tek dozvoljava da se pojavi kao nešto dato, ka jednom bivstvujućem kao bivstvujućem, koje bivstvuje na potpuniji način.¹¹

---

¹¹ **Napomena:** prema prvobitnom određenju riječi imamo: *ta fizika* – ono što biva kao priroda; *meta* – izvan, preko *meta ta fizika* – ispitivanje izvan onoga što biva. Jedan savremeni filozof, Martin Hajdeger, posebnu pažnju je obratio na to kako su Grci problematizovali fiziku i šta je riječ *fizis* za njih značila, te on zaključuje: **Fizis** – nešto što izrasta iz sebe, razvijanje koje se otvara, u razvijanju prelaženje u pojavu i u njoj zadržavanje, ostajanje. Izrastajući-prebivajući vladanje; izrastanje; u-sebi-iz-sebe-izdizanje. *Fizis* je samo *biće* usljed kojeg ono što biva tek postaje i ostaje opažljivo. Prema objašnjenju, riječ *fizis* podrazumijeva biće onoga što biva. Fizika u strogom smislu je već izvan *ta fizika*, onoga što biva kao priroda, a kod samog bića. Zato su se presokratici, prvi filozofi – metafizičari, bavili ispitivanjem prirode. I to one skrivene biti svih stvari, koja se

Pregnantnost imena *bića* je u smislu u kome su riječi koristili brojni filozofi, posebno presokratici i to kao *aletheia* – neskrivenost, prisutnost. U tome je srž tvrdnje o identitetu mišljenja i bića. Otkrivanjem bića biće i mišljenje se identifikuju i čini se beskorisnom bilo kakva njihova adekvacija. Upravo je to ono što je legendarni Elejac **Parmenid** prepoznao i time odredio historiju Zapada. To je nešto što su antički filozofi umjeli da prepoznaju i problematizuju, ali je daljnji tok zapadne kulture pokazao tendenciju udaljavanja od ovih izvornih značenja. Danas se ime *metafizika* koristi u jednom populističkom i šturom značenju, koje skoro da i nema baš ništa zajedničko sa svojim izvornim značenjem. Smatramo da je njihovu viziju svijeta najbolje promislio Tomović u svojim radovima, zbog čega je bio i anatemisan na Beogradskom univerzitetu, upravo zbog svojih metafizičkih, idealističkih pozicija.

Postoji još jedno, drugo značenje ideje prisutnosti koje je najavilo pad zapadnog mišljenja, a to je upravo značenje prisutnosti kao vrste opće objektivizacije duha i na taj način shvatanja *bića* kao nečeg bivstvujućeg. Ovaj prelaz od prvog shvatanja prisutnosti na drugo shvatanje označio je pad metafizike, kao i zapadne kulture i mišljenja. Ovaj pad se dešava već sa Platonom – on određuje *biće* idejom i daje mu jedno apriorno svojstvo. To se uočava u učenju o sjećanju, gdje učiti znači sjećati se i pretpostavlja da nam je ideja unaprijed poznata, iako na tematski način. Smatrao je da metafizika od Platona pa nadalje doživljava svoj pad, jer ne polazi do *bića* da bi došla do onoga što je upitno u njegovoj otvorenosti, već kreće od bivstvujućeg prema drugom bivstvujućem. Biće za ovakvu metafiziku postaje i ostaje samo najveća općost, a ovim putem metafizika se više ne može kretati.

U savremenoj filozofiji, Hajdegerov uvod u metafiziku i uspostavljanje fundamentalne ontologije će zapravo biti prevladavanje metafizike, u tradicionalnom smislu riječi, i izvođenje iz nje. Tomović je polazio od Aristotela¹², ali se nije na njemu zadržavao, već je išao dalje logički, prema Bekonu¹³, u cilju valorizacije čitave povijesti metafizike, naravno u pravcu

---

nalazi dalje od pojavne stvarnosti. Njihovi spisi često su nosili ime *o prirodi*. Tomović će jedan rani spis tumačenja, „Luče mikrokozme”, nasloviti kao „Njegoševa filozofija prirode”, koje se u drugoj i trećoj fazi neće vraćati.

¹² **Aristotel** (384–322. pr. n. e.). Discipline koje su apstraktnije, kao matematika ili metafizika, u većoj mjeri uređene, nepromjenljive i nužne. Aristotel je očigledno smatrao da se ne samo metafizika već i matematika, kao najapstraktnija od svih nauka, na jedan poseban način odnose prema drugim poljima saznanja kao što su fizika, astronomija, psihologija i biologija.

¹³ **Francis Bacon** (1561–1626). U osnovi nauka on stavlja „prvu filozofiju”, koja sadrži aksiome koji su zajednički za razne nauke, zatim zakone mišljenja i neke veoma opće pojmove. Počev od te osnove, nauke se razvijaju u sljedećem nizu: prirodna historija,

kritičkog prevladavanja racionalizma i empirizma, u kantovskom i huserlovskom smislu promišljajući evropske tokove metafizike.

Za Tomovića je **empirizam** u filozofiji pravac prema kojem se cjelokupno saznanje temelji na iskustvu. Njegova osnovna **gnoseološka teza** jeste da nema urođenih ideja, već samo stečenih („Ništa ne postoji u razumu, što prije toga nije bilo u čulima”), podsjeća Tomović na Lokovu teoriju ideja. Ovaj domen empirizma Tomović je primijenio u istraživanjima, tj. u metodološkom postupku, prema kojem je zauzeo stav odnosno pravac koji prikuplja, obrađuje i procjenjuje empirijske činjenice i uopćava saznanja induktivnim zaključivanjem.

U psihologiji, prema ovom shvatanju, čovjekovo mišljenje i ponašanje gotovo je u potpunosti rezultat ličnog iskustva, dok naslijeđe ima sasvim nevažnu ulogu. Dalje, on je uključio i **kriticizam**, kao gnoseološki pravac (teorija spoznaje), filozofsko učenje, koje istražuje mogućnosti izvan uvjeta, sigurnosti i granica spoznaje, analizu strukture spoznaje i njenog predmeta. Ovu metodu i učenje je razvio filozof **Immanuel Kant** (1724–1804). Naravno, on nije zaobišao pravac **skepticizam**, koji se javlja kao filozofska orijentacija u okviru helenističko-rimske filozofije. Njeno pojavljivanje u vezi je sa filozofom Pironom i njegovim bližim ili kasnijim sljedbenicima, kao što su Timon, Ensidem, Agripa, Sekst Empirik i drugi. Ovoj je misaonoj orijentaciji vrlo bliska filozofija tzv. Srednje akademije (osnivač Arkesijal) i Novije akademije (osnivač Karnead), kako je on analitički obrazlagao u svojim nadahnutim predavanjima, ali to ga nije inspiriralo da uđe u neku od režimskih ili alternativnih akademija (kao najvećih znanstvenih institucija), već ih je elegantno ignorirao, mada je o tom činu nerado raspravljao, bez obzira što su akademije obećavale veliku apanažu. Tu ideju je odnio Tomović sa sobom.¹⁴

Stanovište ove filozofske škole počiva na tematski vođenoj svijesti koja se negativno izražava o mogućnosti da se istina dokuči čulnim ili misaonim načinom. To stanovište ne treba miješati sa skeptičkim postavkama koje se u filozofiji pojavljuju i znatno prije. Skeptički stav u filozofiji je veoma star. Sami su *pironovski skeptičari* tvrdili da je i čuvenim epski pjesnik **Homer** skeptičar, jer „o istim stvarima govori na suprotan način”. Skeptičku stranu mišljenja otkrivaju oni i kod Ksenofana, Parmenida, Heraklita, Platona,

---

fizika, metafizika. Ova posljednja bi, budući da se bavi zakonima koji objedinjuju prirodu, mogla ostati izvan domašaja ljudskih moći.

¹⁴ Smatramo da bliže Tomovićevo stanovište o CANU i DANU može dati akademik dr. Miomir Dašić, koji je bio nerazdvojni prijatelj sa Tomovićem, ali koji ga nije mogao ubijediti u sastav Akademije.

akademičara i sofista, pa sve do pojave istaknutog sandžačkog epskog pjesnika Avda Međedovića (1866–1953), na čijoj je paradigmi Tomović gradio epsku viziju Balkana.

Helenističko-rimski skepticizam Tomović je uveo na polje istraživanja crnogorske etičke tradicije, gdje se ogleda stanje duha ličnosti i etničke grupe, koja se prepoznaje po kritičkom držanju filozofske svijesti, koja je usmjerena protiv helenističkog filozofskog dogmatizma stoičke i epikurejske filozofije. Ona racionalno argumentira protiv objektivnosti čulnih i razumskih znanja, svodeći ih na nešto prosto subjektivno, na priviđanje. Nastoji on da sve što je određeno i konačno pokaže kao nesigurno i kolebljivo. Time poništava sve što važi kao istinito i bivstvjuće. Stvari su primjenljive. Stalno pokazuju vlastita proturječja, tako da njihovo postojanje nije nešto istinito. Skeptička svijest je kultivisana filozofska svest koja negativnim dijalektičkim kretanjem uviđa neistinitost onoga čulnoga i zamišljenoga. Ne može se ona uobličiti u filozofski sistem, niti to želi.

U tom domenu, Tomović skepticizam i agnosticizam poima kao specifično određenje, tj. filozofsko učenje o sumnji. Ipak, skepticizam nije stanovište sumnje. Pojam sumnje upućuje na neizvjesnost, neodređenost i neodlučnost. Prema tome, filozofija skepticizma nije filozofija sumnje. Naprotiv, ona se gradi na sigurnosti stava o tome da čulna i misaona spoznaja ne vode nužno istini. U svojoj sumnji, ova je filozofija sigurna u neistinost ljudske spoznaje. Skeptičari ipak znaju da bi njihovo proglašavanje vlastite sigurnosti za istinu proturječilo cijelom njihovom stavu. Stoga je ta sigurnost shvaćena kao subjektivna, te može donijeti spokojstvo i nepomućenost duše. Skepticizam je traženje, istraživanje. Zatim, smisao skepticizma sadržan je u stavu uzdržavanja od suđenja. Uzdržavanjem treba da se ukloni sve što se smatra istinitim, sve što bivstvuje i što se uzima kao određeno (afirmativno). Rezultati čulne i misaone spoznaje su problematični. Svrha uklanjanja svega što se smatra istinitim nije u tome da sve bude pokolebano, da bi čovjek izgubio temelj svoje egzistencije. Naprotiv, skeptičari smatraju da se oslonac (temelj) gubi vezivanjem čovjeka za ono što smatra istinom. To istinito uvijek se pokazuje kao privid. Zato čovjek mora gubiti svaki oslonac u čulnom i misaonom svijetu. Oba su sama po sebi kolebljiva i promjenljiva. Pironovski skepsis to istinito smatra onim što nema vrijednosti. Čovjek se mora od njega odvezati da bi u vlastitoj samosvijesti održao duševnu ravnotežu i spokojstvo. Promjenljivost i nemirnost predmeta donosi nemir duše. Skepsis treba osloboditi svijest od toga nemira, da bi se u ataraksiji našla ravnodušna smirenost duše.

Pored logike, **gnoseologija** je ključna filozofska disciplina u Tomovićevom mišljenju, koja ispituje mogućnosti istinite spoznaje i raspravlja o spoznajnim izvorima, njihovim objema pretpostavkama, granicama, kriteriju i objektivnoj vrijednosti spoznaje. Uz etiku, **antropologija** kao disciplina je bila Tomovićeva preokupacija, kojoj je dao poseban doprinos ispitujući fenomene filozofije apsurdna, kada je proučavao ljudski život i kulturu, te sličnosti i razlike među ljudima: kako ljudi žive, što rade, što misle i kako se odnose prema okolini. Osim toga, antropologija proučava kako se razvijala ljudska rast, te kako su nastajala i nestajala ljudska društva, ali je okrenuta i sadašnjosti i budućnosti ljudskog roda. Mogli bismo reći da se predmet antropologije, prema ovom filozofu, vodi jednim pitanjem: **što to znači biti čovjek?**

Promišljajući originalne hipoteze, Tomović je skrenuo pažnju na odnos između biologije i kulture. Prema njemu, čovjek ima dvostruku narav – prirodnu, koja ga veže uz životinje, i kulturnu, koja ga čini humanim. Te dvije naravi nisu suprotstavljene kao tijelo i duša u kršćanstvu, jer antropologija smatra da su priroda i kultura isprepletene u čovjeku i definiraju ga kao kulturnu životinju. Ljudski se rod razvio kroz specijalizaciju mozga, tačnije, moždane kore. Moždana kora nam omogućuje da shvaćamo, komuniciramo i učimo. Čovjek uči kako se treba ponašati i to u mjeri koja je daleko ispred drugih životinja, a naučeni se sadržaj naziva kulturom.

Tomović je bio mišljenja da je kultura temeljni pojam antropologije. Ona ima mnogo definicija, ali možemo reći da kultura čini skup ponašanja koji ljudi uče i zajednički dijele u određenom razdoblju i prirodnom i društvenom okruženju. Antropologija ne suprotstavlja biologiju i kulturu, nego ih smatra nerazdvojnim vidovima ljudske prirode.

Etika je znanost o moralu (filozofija morala), koja istražuje smisao i ciljeve moralnih normi, osnovne kriterije za moralno vrednovanje, kao i uopće zasnovanost i izvor morala. Etika prije svega pripada filozofiji koja proučava ethos, tj. ljudsko ponašanje koje je prihvaćeno pod određenim moralnim aspektima. Ona je normativna znanost, a norme odlučuju o specifičnom karakteru etike i tako ju razlikuju od drugih znanosti. Posebno je isticao problem odnosa patrijarhalnog i savremenog morala, prisutan u profesionalnim etičkim kodeksima ponašanja.

Prema njemu, glavni etički pojmovi su: *moral, dobro, savjest, zlo, sloboda, sreća, ljubav i vrlina*. Preko ovih kategorija je promišljao veze između prošlosti i sadašnjosti. Antropologija kaže da se ljudska evolucija ne

razlikuje od evolucije drugih bića jer slijedi ista prirodna pravila, ali ljudima je usadila izvanrednu sposobnost učenja. Prenošenje znanja iz generacije u generaciju ubrzalo je kulturnu evoluciju koja je postala brža od biološke. Kao filozof, profesor i čovjek, Tomović je držao do vrijednosti moralne tradicije koja se formirala posebno u njegovoj porodici, gdje je bio ponijet uzorima čovječnosti i razumnosti. Držao je do normi ponašanja, koje su okrenute prema općem dobru i njegovim eshatološkim korijenima, koji su sudbonosno utjecali na formiranje ključnih principa čovjeka. Osmišljavajući brojne etičke fenomene, Tomović se posebno zadržao na promišljanju čojstva, o kojem je napisao neprevaziđen esej u filozofiji južnoslavenskih naroda, koji se jedino može uporediti sa Filipovićevim esejom „Bosanski duh, šta je to” i Muhićevim filozofskih esejom „Štit od zlata”. Mišljenja sam, da se ova tri eseja po mnogo čemu izdvajaju i bila bi velika prilika da se nađe razboriti izdavač koja bi ova tri eseja objedinio između korica, kao jedinstven antologijski filozofski izbor, bez obzira što su pozicije ovih triju mislilaca potpuno različite, ali oni su prepoznatljivi po svojim originalnim idejama i tako spadaju u sam vrh svjetske filozofije danas.

Filozof Tomović je bio mišljenja da se ljudi razlikuju ne samo u pogledu anatomije i fiziologije nego i u pogledu kulturnih navika. Dapače, kulturno se toliko razlikuju da se gotovo više ne vidi duboko jedinstvo ljudskog roda. Rasizam i etnocentrizam, koji teži izolaciji, podižu zidove između tjelesnih i kulturnih razlika.

Jedinstvo ljudi i raznolikosti oblika u kosmosu življenja. O tome svjedoče Tomovićeve analize, prema kojima antropologija kaže da se ljudi razlikuju zbog različitih bioloških i društvenih razvitka. Biološki se razlikuju zbog prilagodbe različitih skupina različitom okolišu, pa imaju različitu boju kože, visinu, boju i oblik kose. Društveno se razlikuju jer su uspostavili vrlo velik broj različitih društvenih ustroja, od malih skupina lovaca i sakupljača do velikih svjetskih ustroja kao što je bilo Kinesko carstvo. Razlike u načinu života ne postoje u različitim vremenima i prostorima, nego i unutar istog društva. Današnje države imaju regionalne posebnosti zasnovane na gospodarstvu i različitim životnim uvjetima. Čak i unutar istog grada postoje razlike u načinu života određenih zajednica. To ne vrijedi samo za doseljenike nego i za razlike među spolovima, seksualne navike, te etničke, dobne i klasne skupine. Na taj način antropologija bilježi sve te razlike, ali traži dokaze i o temeljnom jedinstvu svih ljudi. Na taj način etika se može dovoditi u vezu sa etnološkim fenomenima, koji su prepoznatljivi po načinu ljudskog življenja. Etnologija uspoređuje različita svjetska društva i kulture nastojeći napraviti teoretsku sintezu. Prakticira se zajedno s etnografijom, koja popisuje njihove različite osobine. Etnologija se zasniva na današnjim

društvima. Tu spada i etnolingvistika, usporedno proučavanje živih jezika i njihove primjene u društvu. Odnos između ljudskog društva i prirode je također bitan dio filozofije koja pokušava stvoriti želju kod osobe ka čuđenju, zanimanju i razumijevanju. Dakle, filozofija je proces analiziranja, kritikovanja, interpretacije i spekulacija. Tim postupkom se zalagao za zaštitu filozofije kao nastavnog predmeta i borio se za dostojanstvo filozofije kao poziva.

„Ljude od duha i kulture niti možemo, niti trebamo mjeriti politikom, niti se kultura i u jednom aspektu može i treba potčiniti politici. Obrnuto. Politika je ta koja treba da uzima vrijednosti iz duhovnih oblasti da bi imala uopšte smisao“ – kako je istakla dr. Sonja Tomović-Šundić, usaglašavajući se sa mišljenjima brojnih nezavisnih stvaralaca u Crnoj Gori koji su izrazili čuđenje o tome kakav je pogled na svijet i filozofski sistem oformio dr. Slobodan Tomović. Kao takav, Tomović je bio istinski učitelj i prijatelj, koji će potpisniku ovih redova uvijek nedostajati, jer smo imali metode i u najtežim vremenima apsurdna življenja komunicirati na najvećem ljudskom i filozofskom nivou.

Da ovaj kraći osvrt na Tomovićev filozofski sistem mišljenja završim upravo njegovim riječima o poimanju filozofije: „Filozofija ostaje privržena principima svjetskog bića. Njen cilj je da utvrdi smisao svega što jeste. I ona se toga cilja ne može odreći sve dok traje ljudska vrsta i potreba filozofiranja. Mijenjaju se modeli mišljenja, ali nikako i razlozi zbog kojih se misli, pa ni sam predmet filozofije. Svako pomjeranje njenog težišta apsolutni je gubitak za istinu (...). Filozofsko mišljenje je skupo da bi ga valjalo upotrijebiti na marginalne zadatke. Sud na filozofiji zasnovan je rijedak da bi se njime moglo manipulirati u stvarima istine.“¹⁵

---

¹⁵ S. Tomović iz besjede na Prvom kongresu jugoslavenskih filozofa, Herceg-Novi, maj 1988.